

"אנחנו עדה עיקשת עדת יעקב מדור דור מי לארץ מורשת דרכנו יחסום ויגדור." (נתיבנו' הגרעין הצפון אפריקאי)

התאקלמותם של מעפילי צפון אפריקה במחנות קפריסין¹

הוויכוח על העלייה לפלשתינה-א"י התנהל בעיצומה של שואת יהודי אירופה שבגינה חל שינוי במדיניות הציונית מחזון 'החברה היהודית החדשה' – האליטיסטית לחברה שהתבססה על עלייה המונית. יהדות המזרח וארצות האסלאם היו בבחינת נטע זר בתפיסה הציונית האירופית, ובכל זאת הם היו אמורים להגיע לארץ ישראל. בשלהי 1942 התמודד הממסד הציוני עם הבעיה הדמוגרפית של העם היהודי ולא היה ניתן להתעלם עוד מיהדות המזרח בארצות האסלאם שחיכתה בפתח.

לפי יחיעם ויץ "התנועה הציונית והיישוב המאורגן בארץ כמעט לא עמדו על מידת החשיבות שנודעה לתנועה הציונית בארצות המזרח ולעלייה מהן".² עדות לחשיבותה הדמוגרפית של יהדות המגרב מובאת מביקורו של בנימין הלר, ראש המשרד הארץ ישראלי באלג'יר, בשנת 1944 במשרדי הקונגרס היהודי בארה"ב. רחל ספרדי, מלשכת הקונגרס היהודי, דיווחה לאברהם לויטרבך, ראש מחלקת הארגון של הסוכנות היהודית, על תוכן פגישתה עם הלר. היא סיפרה שלדעתו תהיה "החמצה של העם היהודי לבנות את עצמו בפלשתינה-א"י אם יתעלמו מדור שלם צפון אפריקאים".³ הלר, שהיה מעורב בעשייה הציונית בצפון אפריקה מסוף שנות ה-30 של המאה העשרים, שירת נאמנה את הסוכנות היהודית, אך ראה בהתעלמותה מיהדות צפון אפריקה החמצה. בה בעת דיווחו דוד שאלתיאל ואפרים פרידמן על פוטנציאל העלייה מהמגרב. אך הסוכנות היהודית המשיכה במדיניות ההעדפה של שארית הפליטה מאירופה, ופליטים יהודים אירופאים מהמגרב על פני העלאת יהודי הקהילות הצפון אפריקאיות.

למרות שהמעפילים הצפון אפריקאים שהו במחנות שנתיים ימים מפברואר 1947 ועד פברואר 1949 מעט מאוד נכתב על יחסי מעפילים מצפון אפריקה עם המעפילים משארית הפליטה. במכתב בעילום שמו של המעפיל מצפון אפריקה ב.ל. לעלון הגרעין הצפון אפריקאי 'נתיבנו' סיפר בקצרה שהיו יחסים טובים עם הפולנים "הכרנו הרבה חברים והם מאוד סימפטיים כלפינו".⁴ עם זאת, אף שנוצרו קשרי נישואין ספורים בין מעפילי שארית הפליטה למעפילים המוגרבים, הרי המידע היבש שהצטברמהנתונים ומרשימות הפעילים והעסקנים לא העיד על היקלטותם של מעפילי צפון אפריקה בפעילות הארגונית במחנות.

נישואין בקפריסין

מדד להשתלבות חברתי היה עשוי להיות נישואים בין יוצאי אירופה למעפילי צפון אפריקה. המסע בספינה והשהייה במחנות הקרו הזדמנויות לנישואים מעורבים בין צפון אפריקאים ליוצאי אירופה. הסיכויים לנישואים מעורבים היה, כנראה, גבוה יותר בקרב מעפילי צפון אפריקה שהעפילו מנמלי אירופה בספינת מעפילים במסע שנמשך 14-21 ימים, שבהם נאלצו לשהות מתחת לסיון כדי שלא יתגלו על ידי הסיורים האוויריים והימיים הבריטיים, וכך מצאו, אולי, זמן להכיר זה את זה. נישואים מעורבים העידו שרגשות סייעו להתגבר על מחסומים ופערים תרבותיים.

במאגר נמצאו רישומים על שבעה זוגות מעורבים: יהודה בן-אוליאל נישא להנרייטה אנדסטר ושניהם העפילו ב'המעפיל האלמוני'; דוד כהן מ'לנגב' נישא לנחמה טלשניק מ'חיים ארלוזורוב'. יונה בלחסן מ'לוב מעפיל ב'בן הכטי' נישא ללאה אורבך מפולניה ב'חיים ארלוזורוב'. שלמה פרץ ממרוקו מ'יהודה הלוי' נישא לשרה פלץ מ'רומניה ב'פאן יורק'. אוחיון חביב, מעפיל ממרוקו מ'תיאודור הרצלי' נישא לחנה שכטמן מעפילה מ'רומניה ב'מדינת היהודים'. יהודה ראול תייר מתוניס נישא לחיה הילדה קריזר מ'רומניה ושניהם העפילו ב'בן הכטי'. מצביה דבוש ממרוקו מעפילה ב'יהודה הלוי נישאה למרדכי שטאובר מהונגריה מעפיל במורדי הגיטאות. לבסוף, גם בין מעפילי

¹ כתב דניאל בר-אלי ביטן 2017

² ויץ. מודעות וחוסר אוניס. עמ' 130, 132.

³ CZAL10/240/2. Rachel, Sephardi. N.Y. to Abraham Loiterbach, Head of Organization Department, Jewish Agency. Jerusalem. (Nov.8.1944).

⁴ אי"ט 13-2-2/48/2 'בנתיבנו'. עמ' 47.

ה'אקסודוס' היו זוגות מעורבים. השהייה הארוכה בספינה תרמה את חלקה לקידום נישואין אלה. עדה לוסקי נישאה לדוד בנישו, ושלמה טובול ממרוקו נשא לאישה את שרה בורק מצרפת.⁵

היו גם נישואים בקרב צפון אפריקאים: מרסלה גבאי וג'ק שריקי מ'יחיעם'. אדדי אברהם ופלא סימה שהעפילו מלוב ב'משמר העמק'. סאבן ארון מאלג'יר ופורטונה ממרוקו העפילו בשיבת ציון. דוד בן חיים ממרוקו מעפיל ביהודה הלוי נישא רחל תייר ממרוקו שהעפילה בלקוממיות עם עלייתם ארצה מקפריסין.

שיתוף פעולה בין הרבנות המקומית, הוועד הדתי והתנועות הפוליטיות בקפריסין סייע לבטל מס שהוטל על חתנים. זו הייתה דרישת הרב הראשי בקפריסין ומזכיר הוועד הדתי, ש"אין לחייב את החתנים לשלם כסף בשעת חתונתם".⁶

תעסוקה

לפי רפאל חמל המעפילים הצפון אפריקאים לא מילאו תפקידים בכוח עבודה שסיפק פרנסה ואפילו מועטה. אלה שהעפילו מחוף אלג'יר ומנמלי אירופה מילאו תפקיד בעיקר בתחום הנוטרות. ברשימות אותרו 22 צפון אפריקאים שהועסקו במשטרה המרכזית וכנוטרים במחנות. 7 הם אכפו את החלטות המזכירות וועד המשפט, ושמרו על הרכוש הציבורי במחנות. עובדים צפון אפריקאים עסקו בחלוקת מים, והיה גם שרת בבית ספר. שני מעפילים – גבריאל אזולאי ודובס [דובש, ב"ד] יצחק – עבדו בבית החולים הבריטי הצבאי 8 בעיר פמגוסטה ששכנה ליד מחנות הקיץ. במערכת הכריזה הועסק מאיר אידן מעפיל ב'שיבת ציון', שהודיע ברם-קול הודעות בצרפתית לציבור המעפילים מצפון אפריקה. 9 בוועדת הדת שותף פיליפ זהפרן [זעפרן, ב"ד] כנציג צפון אפריקאי. 10

שירותי דת, חברה, חינוך והכשרה במחנות

במחנות קפריסין סופקו שירותי דת מטעם התנועות הדתיות שפעלו בקפריסין; שירותי הרווחה סופקו מטעם הג'וינט ושירותי בריאות הוגשו בידי רופאים מטעם הסוכנות היהודית והג'וינט. חולים טופלו בבית החולים הצבאי הבריטי בקרבת מחנות הקיץ והחורף. חולים קשים הועברו לבתי חולים בפלשתינה-א"י.

דת: התנועות הפוליטיות הדתיות: 'הפומ"ז', 'פאג'יי ו'אגו'יי' דאגו לצורכי הדת בקפריסין. רוב מעפילי 'יהודה הלוי' ו'שיבת ציון' באו מרקע דתי והיו מסורת. בדוח שהגיש אלי מויאל לראשון לציון, מאיר חיים עוזיאל, ולמר אברהם אלמאליח, נציג ועד העדה הספרדית בירושלים על מעפילי צפון אפריקה שלושה חודשים אחרי גירושם לקפריסין, הוא ביקש לספק להם סידורים, טליתות ותפילין. 11 הסידורים שהגיעו לידי המעפילים הצפון אפריקאים לקראת ראש השנה תש"ח היו בנוסח ספרד [נוסח האר"י, ב"ד] שלא היה מוכר להם. מוריס לאוב, מנהל הג'וינט בקפריסין, הזכיר שהיה 'פיאסקו בהזמנת סידורי תפילה לימים הנוראים בנוסח ספרד שלא התאימו לנוסח הצפון אפריקאי 12 [נוסח ליוורנו, ב"ד]. מכתבו של המעפיל ראובן חי-פרץ מ'יהודה הלוי' לראשון לציון הרב עוזיאל המחיש את המחסור בתשמישי קדושה של המעפילים המוגרבים "הטלית והתפילין

5 הנתונים מבוססים על מאגר השמות של מעפילים צפון אפריקאים בנספח 5.

6 אצ"מ J21/248-36. פניית הרב יהושע מנחם אהרנברג, הרב הראשי לקפריסין, ואהרון לוי יונגרייז, מהוועד הדתי למזכירות המשותפת במחנות החורף. (ללא תאריך).

7 אי"ט 2-13-19/4. דוח חמל רפאל על צפון אפריקה. (יוני, 1947). עמ' 3; אצ"מ J21/476-7. רשימת נוטרים במחנה 64 לפי תנועות פוליטיות.

8 אצ"מ J21/69-91. דובש יצחק מתנועת 'השוה"צ' במחנה 64. העפיל בספינה 'שיבת ציון' ונמצא במאגר. התכתבות עם המזכירות המשותפת, אישורי העסקה לעובדי המחנות ורשימות שמיות של מעפילים; אצ"מ J21/69-12. רשימת עובדי BMH ביה"ח הצבאי הבריטי. (4.11.47). גבריאל אזולאי העפיל ב'ילנגב' ונמצא במאגר.

9 אצ"מ S104/608/0-188 ו-J21/279-36. רשימת עולים מקפריסין. (18.8.48).

10 א' וא' אליח. (5.11.47). סידורים אלו להעלאת מיליון יהודים; אצ"מ J21/72-32. פיליפ זהפרן [זעפרן, ב"ד] מעפיל ממחנה 69 בקפריסין מצפון אפריקה חבר ועדת דת; אצ"מ J21/279. רשימת עובדים בקפריסין. (14.8.48).

11 אצ"מ S6/4318. דוח אלי מויאל לראש"צ מאיר חי עוזיאל ומר אברהם אלמאליח. (5.11.47). סידורים אלו וא אליח. (5.11.47). סידורים אלו להעלאת מיליון יהודים. נקראים נוסח ספרד אך הם סידורים בנוסח אשכנז.

שהבאתי איתי נשארו במחנה העלייה באלג'יר" 13 בדיווח של השליח חיות מרדכי לתנועת 'תורה ועבודה', שחפץ לדיווח של מויאל ספטמבר 1947, נכתב "ובקשר עם יוצאי צפון אפריקה, רובם הגיעו בלי תשמישי קדושה, סדורים [סידורים, ב"ד], כפות [כפפות, ב"ד] טוב תעשו אם תעבירו במיוחד משלוח כפפות, סידורים בנוסח מערבי, [מוגרבי, ב"ד] תפילין וטליתות קטנות" 14. ניתן להניח, שאלי מויאל לא היה מצוי, כנראה, בנוסחים השונים של סידורי התפילה שהיו נפוצים בפלשתינה-א"י, ולכן לא הגדיר במדויק את בקשתו כפי שעשה זאת השליח מתנועת 'תורה ועבודה' בקפריסין, שגם הוא לא הכיר את המנהג הצפון אפריקאי לא לעטות טלית קטן. בדוח של הסתדרות 'פועלי אגודת ישראל' (פאג"י) אין מידע על צורכי הדת של מעפילי צפון אפריקה, אף שהיו ביניהם שהשתייכו לתנועה זו. 15.

חינוך והעשרה: בקפריסין פעלו גני ילדים ובתי ספר. מחנה 65 היה מחנה נוער שבו רוכזו לימודיהם לפי תנועות שייצגו את המפלגות הארץ ישראליות. קורסים התנהלו בידיעת הארץ, אנגלית וספרייה עמדה לרשות המעפילים. תיאטרון פעל במחנה 55.

הכשרה: סמינר בית רוטנברג שפעל בחסות הג'וינט ובמימונו הכשיר מדריכים, והתנהלו בו שיעורים בידיעת הארץ, בהיסטוריה של עם ישראל ובלמודי עברית. לפי המאגר, 29 מעפילים מצפון אפריקה השתתפו בסמינר, אך רק שישה מהם מעפילים מחוף אלג'יר, לעומת 14 ממעפילי צפון אפריקה מנמלי אירופה. תשעה צפון אפריקאים נוספים השתתפו בסמינר, אך לא נרשמה שם הספינה שבה העפילו. לפי נתון בעיתון 'על הסף' במחזור ז' השתתפו 10 צפון אפריקאים, ואילו במחזור ח' השתתפו רק ארבעה צפון אפריקאים. בשני המחזורים הם היו מיעוט מתוך 266 יוצאי אירופה, 16 והדבר העיד כי הסוכנות היהודית שראתה בסמינר רוטנברג מכשיר לקואופטציה הפעילה על המוגרבים לחץ להצטרף אליו. 17.

המעפילים הצפון אפריקאים לא ראו את סמינר רוטנברג כמכשיר פוליטי. גד כהן, מעפיל ב'יהודה הלוי', תיאר בעלון הסמינר את חלומו של בוגר סמינריון, "בידיהם לפידים, מעל ראשם מתנוססות סיסמאות ומגמת פניהם לחדר העיון. [...] והנה בחדר העיון פנימה על מרבדי שש וארגמן יושבות: החכמה, הבינה וההשכלה וממתיקות סוד" 18. חלום ציורי שביטא את שאיפתם של לפחות חלק ממעפילי צפון אפריקה שהכירו בחשיבות ההשכלה כמפתח להשתלבות בחברה החדשה בישראל. החלום הביע תסכול מאחר שהיו מעפילים מוגרבים רבים אנאלפביתים.

לימודים: אלי מויאל העלה את הצורך בטיפול בבערות של 250 מעפילים מבוגרים מצפון אפריקה. 19 "יזמה של מעפילים ושליחים במחנה 55 ייסדה גן לילדים למעפילי מארוקא. 20 [כך במקור, ב"ד]. בכיתות למדו 30 ילדים ויתומים מרוקאים" 21. לקראת השחרור מהמחנות, יוסף תויתו [טויטו, ב"ד] מ'יהודה הלוי' הביע את תסכולו ממיעוט לומדי השפה העברית בקרב חבריו המעפילים, "עדיין יש בינינו חברים שהעברית טרם שגורה בפייהם. והרי ניתנה לנו הזדמנות טובה

-
- 13 ויינשטיין. ציונות דתית. מצוטט אצלו בעמ' 204.
- 14 אצ"ד 47/100/008. דוח של מרדכי חיות לוועדה לעלית הנוער הדתי. (9.9.47). הדוח של אלי מויאל נכתב ב-5.9.47. טליתות קטנות לא היה המנהג של צפון אפריקאים.
- 15 אצ"מ 86/53. דוח של צבי וולף (בנימין) מקיבוץ חפץ חיים על פעילות תנועת פועלי אגודת ישראל בקפריסין. (כ"ג תשרי, תש"ח).
- 16 'על הסף' מחזור ז; 'על הסף' גיליון י"ד, י"ז בחשוון תש"ט.
- 17 אצ"מ 86/53. מאת ז. חקלאי וי. שטיגליץ לאלי מויאל בקפריסין. (22.10.47).
- 18 את"ה 14/889. כהן, גד. חלומו של בוגר סמינריון. שבועון 'על הסף'. גיליון כ"א. 7.1.49. עמ' 4.
- 19 אצ"מ 86/4318. מאת אלי מויאל אל הראשון לציון מאיר ח' עוזיאל ומר אברהם אלמאליח. נספח לדוח שמסר אליהו דובקין. (5.11.47).
- 20 אתע"ל 18(637-1774)-vi23. קטע מסיכום פגישת מזכירות. (ללא תאריך).
- 21 אצ"ד 047/100/008. בתדרוך של שליחים לקפריסין, השליחים ציינו ש-150 נוער מ'שבי (שיבת) ציון' רשומים אצלם, מהם 30 ילדים יתומים. (2.9.47).

והרוצה בכל יכול לרכוש לעצמו את שפתנו ולהעמיק את ידיעותיו בה".²² תותיו השכיל לצפות את קשיי הקליטה בארץ ישראל שיווצרו ללא ידיעת השפה העברית.

הכשרה מקצועית: משה קולודני (משה קול) ממחלקת העלייה של הסוכנות היהודית, הגיש הצעה משותפת לסוכנות היהודית וליועד למען גולי קפריסין להכשיר בכפר הנוער, מחנה 65, נערים במקצועות: נגרות, נפחות, חייטות, מסגרות, סנדלרות, תפירה, אריגה, סריגה, בישול, טיפול בילדים ורקמה. ההצעה התבססה על סקר מומחים שביקרו במחנות. ההצעה הייתה אמורה להכשיר מאות מעפילים בוגרים ובני נוער. ההצעה נתנה לגיטימציה ל'עבודת ידיים' שעסקו בה יהודי הגולה במזרח אירופה ובמגרב, שלא הייתה שונה בשתי קהילות יהודיות אלה. ההשתתפות בקורסי ההכשרה בקפריסין הייתה לפי השתייכות תנועתית. התנועות התבקשו לשלוח מועמדים לקורסים בבנאות וחשמלאות, "היות והקורסים מוקדשים למפעלים קונסטרוקטיביים בארץ, אנו ממליצים לכם לשלוח לקורס הראשון חברי קיבוצים".²³

שירותי בריאות ורווחה

בריאות: מרפאות במחנות קפריסין טיפלו במגוון בעיות רפואיות, התאמת משקפיים, טיפולי שיניים וטיפול בנשים הרות. במקרים שהצרכי טיפול רפואי מורכב החולים הועברו לבית החולים הצבאי הבריטי (BMH) בפמגוסטה. עליית חולים קשים ארצה הוקדמה עקב מצבם הרפואי שלא היה ניתן לטפל בו בקפריסין. לפי המאגר אושפזו בבית החולים הצבאי הבריטי 20 מעפילים מוגרבים.

נתוני הגיוינט הראו ש-277 נשים בחודש החמישי להריון שהו במחנות הקיץ, ו-209 נשים במחנות החורף. 24 השלטונות הבריטיים שסירבו להעלות צעירים וצעירות בגיל גיוס למדינת ישראל שהוקמה לא מכבר לא מנעו עליית נשים הרות. לפי המלצת רופאי הגיוינט נשים בחודש החמישי להריון קיבלו עדיפות בעלייה לארץ. הסיבה לכך הייתה החשש שתנאי המחנה לא התאימו לשאת הריון בשלב מתקדם כזה. הגיוינט המליץ להעלותן לאחר העלאת מכסת הילדים המיוחדת הראשונה בנובמבר 1947. 25 אך 'אלייה וקוץ בה' – עליית נשים בהריון עשויה הייתה להכביד על מערכת הבריאות של היישוב בגלל העלויות הכרוכות בכך.

ל-19 מעפילים צפון אפריקאים עם בעיות ראייה התאימו רופאי הגיוינט משקפיים. היקף מחלת הטרקומה [גרענת, ב"ד] בקרב המעפילים במחנה 55, שהיה מאוכלס בצפון אפריקאים, היה שולי. 83 חולי טרכומה טופלו ו-65 מהם נרפאו. 26 דיווחי השליחים הארץ ישראלים על תפוצת מחלת הגרענת בקרב יהודי צפון אפריקה היו מוגזמים, כמו הדיווחים על מחלת הסיפליס [עגבת, ב"ד]. לפי הדוח של ד"ר בן טובים בשלהי שנת 1947 היו במחנות 789 מקרים של גרענת ו-349 מהם נרפאו. בחישוב סטטיסטי פשוט עולה שאם מעפילי צפון אפריקה היוו לא יותר מ-5% מאוכלוסיית המעפילים הכללית, אז רק 40 מהם היו חולי גרענת. 27 כל העולים ארצה מקפריסין נבדקו בידי רופא שאישר את תקינות בריאותם, זאת כדי לאפשר להם לקבל את שירותי קופת החולים. 20 מעפילים מוגרבים קיבלו טיפולי שיניים. ברשימות הביטוח הרפואי של קופת חולים היו 3,250 שמות של מבוטחים, ומתי מעט היו בעלי שמות צפון אפריקאים.²⁸

22 את"ה 17/889. תותיו, יוסף. תפקידי הנוער במחנות בשעה זו. שבועון 'על הסף'. גיליון א'. כ"ט באב, תש"ח. עמ' 1.

23 אצ"מ J21/66-10. הודעה על הרשמה לקורסים של בנאות וחשמלאות. (ללא תאריך). צריך לזכור ש'קיבוצים' בקפריסין התארגנו לפי זרמים פוליטיים כדי לשמר את החלוקה הפריטטית של עולים לפלשתניה-א"י.

24 AJJDC CYP 86(3). דוח על נשים הרות בחודש החמישי במחנות קפריסין. (21.5.48).

25 AJJDC CYP-0011-0860. דוח של ד"ר וולטר פאליק, רופא במחנות המעפילים, על שחרור ילדים והוריהם ונשים הרות ובעליהם ממחנות קפריסין. (15.12.47).

26 AJDDC CYP 17(1). דוח של רופאי העיניים במחנות קפריסין. (9.12.1947).

27 AJJDC CYP 17(1) דוח בן טובים על חולי גרענת. (13.12.1947).

28 אצ"מ S3/450-74. עולים מקפריסין במחנה עולים ברעננה שבטוחו בקופת חולים. (3.48). זו הייתה דרישת המדור לעולה של הסוכנות היהודית; אצ"מ S6/5067. מברק מיטל (ישראל כרמי) ל'ארנון (יוסף ברפל). (3.3.48). "כל מועמד מקבל אישור (של ועדת עלייה בארצו), עובר בדיקה רפואית לפני שהוא עובר לטיפולנו". עמ' 1.

רווחה: בכל הקשור לשירותי רווחה דווח על שני מקרים שהוזמנו ללשכה הסוציאלית של הג'וינט – סעאדה סימון²⁹ וביטון ג'אק מעפיל צפון אפריקאי מהספינה 'נחשון/קסטל'³⁰.

השתייכות פוליטית של מעפילים במחנות

אחד הנתונים שצוין ברשימות המעפילים שעלו מקפריסין לפלשתינה-א"י היה השתייכות פוליטית, ומשהוקמה המדינה המשיכה הסוכנות היהודית לציין את השתייכותו הפוליטית של המעפיל.³¹ נתון זה היה חשוב עבור התנועות הפוליטיות מפני שהיה מדד למעורבותם וכוחם הפוליטי במחנות, וסייע בידם להמשיך ולהפנות את המעפילים על פי החלוקה הפריטטית דאז. אפילו בכפר הנוער, מחנה 65, נרשמו ילדים לפי תנועות.³² גם יתומים נרשמו בתנועות הפוליטיות, 'דרור', 'השוה"צ', 'בני עקיבא', 'גורדוניה', 'בית"ר', 'אגודת ישראל' ו'הבונים'.³³ התנועה הגדולה ביותר בקרב מעפילי צפון אפריקה מחוץ אלג'יר הייתה 'הפוחמ"ז' עם 139 חברים, אחריה אגו"י עם 66 חברים. למפא"י הצטרפו 44 מעפילים.

ההשתייכות הפוליטית של המעפילים נקבעה כבר במחנות המעבר באירופה. מעפילי 'שבתאי לוז'ינסקי' ו'מולדת' זוהו פוליטית עם עלייתם לספינות שהפליגו לפלשתינה-א"י.³⁴ כל מפלגה פעלה לקדם את מטרותיה בקרב אוכלוסיית המעפילים, והתחרות בין התנועות הפוליטיות על כל מעפיל, בין אם יוצא אירופה ובין אם יוצא צפון אפריקה, החלה במחנות המעבר באלג'יר ובצרפת לפני הגירוש לקפריסין. היו צפון אפריקאים שהעפילו במסגרת 'ברית חלוצים דתיים' ('בח"ד').³⁵ אלפרד ללוש, השליח לאלג'יר, כתב לחבריו בקיבוץ המאוחד שיש תחרות על ליבם של בני הנוער באלג'יריה בין 'השוה"צ', 'הפוחמ"ז', 'בית"ר' ו'דרור'.³⁶ תולדה מהמודל המפלגתי שחלחל למגרם מהמערכת המפלגתית בארץ ישראל, בעוד שבצפון אפריקה לא הייתה משמעות מפלגתית לציונות במובן הפוליטי של המושג. הוא הסביר זאת ש"חלומה של התנועה בצפון אפריקה, לקראת זה גם הדרכנו אותה, היה [...] תנועה מאורגנת המקיפה את רוב הנוער [...], גם אם הוא לא מצטרף למועדון. להביא אותו לתודעה ציונית חלוצית ועל ידי כך גם לחנך אותו לעלייה".³⁷

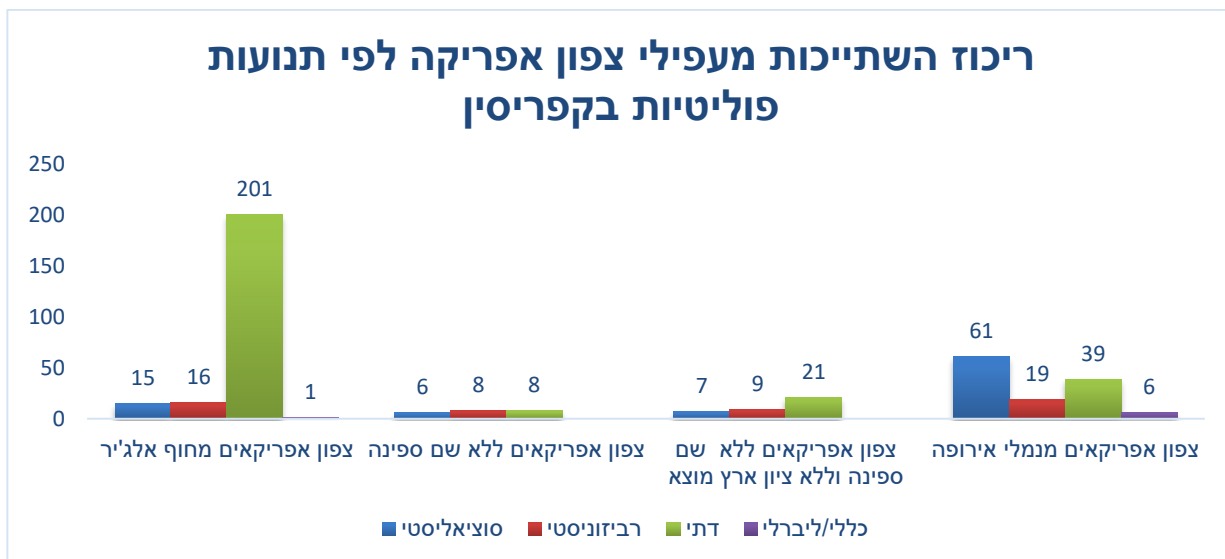
ההשתייכות לתנועות הייתה כלי באמצעותו 'ניהלו' השליחים את מחנות קפריסין. טופס ההצטרפות לתנועה היה בעברית, שפה שרוב מעפילי שארית הפליטה ורוב יוצאי צפון אפריקה לא שלטו בה. המתפקד היה צריך להכיר את "עקרונות המפלגה ויסודות הארגון והחברות". בנוסף לכך, כל מצטרף היה צריך לשלם 100 מיל א"י 'דמי כניסה' לתנועה.³⁸ למעפילים הצפון אפריקאים, כנראה, לא היה סכום כזה כדי להצטרף לאחת התנועות הפוליטיות בקפריסין מפני שהם לא עבדו ולא השתכרו במחנות.

-
- 29 אצ"מ J21/16-77. הזמנה של סעאדה סימון ללשכה הסוציאלית של הג'וינט.
- 30 אצ"מ J21/52-5/1. הזמנה של ג'אק ביטון ללשכה הסוציאלית של הג'וינט.
- 31 אצ"מ J21/164-50; 51. דוגמה לרישום שם תנועה פוליטית לצד שמו של מעפיל; שערי, דוד. הנוער הציוני בקפריסין. משואה כרך ל'. 2002. עמ' 262. שערי ציין שכול מעפיל עם כניסתו למחנות הגירוש בקפריסין נדרש להצביע על התנועה אליה השתייך או לאיזו תנועה הוא מבקש להסתפק.
- 32 אצ"מ J21/56-44. התפלגות לפי תנועות במחנה 65 (18.8.48) ובמחנות 69-70 (10.10.48); אצ"מ J21/56-43. התפלגות לפי תנועות במחנה 66. (17.8.48).
- 33 AJJDC CYP 103 (3-2). דוח הג'וינט על יתומי קפריסין. (47.1.6); אצ"מ S75/4791-2. סטטיסטיקה של ילדים לפי תנועות וספינות. (ללא תאריך).
- 34 אצ"מ J21/322-6. מעפילי הספינות 'שבתאי לוז'ינסקי' ו'מולדת' לפי תנועות. (ללא תאריך); אצ"מ S6/4315. התפלגות אוכלוסייה והשתייכות תנועתית לפי ספינות שונות. (ללא תאריך).
- 35 ראינות אישיים עם המעפילים בן-שושן ועקריש. (2013 ו-2015).
- 36 אי"ט 1-12/38-11. מכתבו של אלפרד לחבריו בקיבוץ בית אורן. (30.4.48).
- 37 אי"ט 13-2-2/56/4. דיווח של אפרים צור על שליחותו. (ללא תאריך). השליח אלפרד השתמש לסירוגין בשמות המשפחה ללוש, כשכתב מכתבים בעת שליחותו בצפון אפריקה ובשם המשפחה צור כשהעיד או כתב לספר 'שליחות בגולה' על אודות שליחותו שם.
- 38 אצ"מ J21/23-4/8. הצהרת הצטרפות למפ"ם. (ללא תאריך). אצ"מ J21/25-67. טופס הצטרפות למפלגת העבודה. (16.7.48).

כשמאגדים את התנועות לפי האידיאולוגיות שלהן (גרף 13) נמצא שלתנועות הסוציאליסטיות היו יותר מעפילים מנמלי אירופה – 61 חברים, ורק 15 חברים מחוץ אלג'יר. המצב היה הפוך בתנועות הדתיות עם יתרון למעפילים מחוץ אלג'יר – 201 חברים, לעומת 39 חברים מנמלי אירופה. זאת מאחר שהמעפילים מחוץ אלג'יר רוכזו במחנה 55, ועלו כקבוצה אחת בעוד שהמעפילים המוגרבים מנמלי אירופה עלו בקבוצות קטנות או יחידים, ופוזרו במחנות שונים בקפריסין, ואפשר שהושפעו אידיאולוגית מחבריהם למחנה.

חלק ממעפילי צפון אפריקה הייתה הזדהו פוליטית טרם עלייתם וגירושם לקפריסין. עם זאת, לא נמצאו הוכחות שמעפילי 'יהודה הלוי' ושיבת ציון' היו רשומים ב'הפומ"ז' בארצות מוצאם. 'הזהות הפוליטית' 'הדתית' התבססה על ההופעה החיצונית של המעפיל המוגרבי. יומיים לאחר גירוש 'יהודה הלוי' הודיע 'המדור הדתי' של מחלקת העלייה לאחד משליחיו ש'בין מעפיליה שגורשו לקפריסין נמצאים עשרות של חברינו יוצאי התנועה בצפון אפריקה'. פנייה זו הופנתה למדור הדתי בניהולם של אליהו וזיפה מזוז מתנועת 'הפועל המזרחי' מסאפקס, תוניס, ובה נכתב שיש 'משפחות שונות חברי תנועה באוניה' 'שיבת ציון' הגיעו לעת עתה רק לקפריסין'. בה בעת הופנתה תשומת ליבו של מרדכי חיות, שליח 'הפומ"ז' בקפריסין, 'שיטפלו באופן מיוחד באנשים אלה ובעיקר במזוז שהעפיל עם חבריו מתוניס בספינה 'בן הכטי' 39. כזכור, קבוצה מצפון אפריקה של 70 חברים מ'הפועל המזרחי' ו'הפורשים' בראשותו של הרב משה פרג'ון העפילה בספינה זו. 40

גרף 10. ריכוז השתייכות מעפילי צפון אפריקה לפי תנועות פוליטיות

מקור: מאגר השמות של מעפילים צפון אפריקאים.

המעפילים הצפון אפריקאים זוהו כמסורתיים על ידי תנועת 'הפומ"ז' אף שלא עמדו בדרישת הפומ"ז לשמירת מצוות. הודעות התנועה לשליחיה בקפריסין נועדו לקדם את האינטרסים שלה, ולשמר את החלוקה הפריטטית בין המפלגות הארץ ישראליות שפעלו בקפריסין. לעומת זאת, ההודעה על העפלת רוויזיוניסטים-מסורתיים מצפון אפריקה על ה'בן הכטי' נועדה להזהיר את השליחים מפני פרובוקציות שעלולות להתפתח בגינם במחנות. ההתפלגות לפי תנועות פוליטיות מחזקת את ההשערה שההשתייכות התנועתית הייתה יותר מדומה מאשר אמיתית. אומנם רק 365 (14.4%) מעפילים מתוך 2,525 מעפילים צפון אפריקאים השתייכו לתנועות, אך לא ברור אם הרישום בוצע בטופס ההצטרפות או שההזדהות עם התנועות הדתיות הייתה מובנת מאליה. 240 חברים הצטרפו לתנועות הדתיות; 82 הצטרפו לתנועות הסוציאליסטיות; 43 חברים הצטרפו לתנועה הרוויזיוניסטית. החשש מעליית רוויזיוניסטים, אם כן, לא היה מוצדק, כפי שדיווחו השליחים מצפון אפריקה.

39 אצ"מ S32/479. א.מ. קורץ. המדור הדתי אל א. מרחבקה בקפריסין. (3.6.47).

40 ויינשטיין. ציונות דתית. עמ' 202. לא ברור אם הרב משה פרג'ון פעיל תוניסאי היה חבר התנועה הרוויזיוניסטית, אבל הוא העפיל בספינה 'בן הכטי' שאורגנה על ידה.

בסקר שערך מויאל במחנות הקיץ נמצא שמתוך 761 מעפילי צפון אפריקה במחנות הקיץ (55 ו- 63- בהם שוכנו מעפילי 'יהודה הלוי' ו'שיבת ציון' היו 380 חברים בתנועות דתיות – 'הפועל המזרחי' ו'אגודת ישראל'. 41 כלומר, רק מחציתם היו חברים בתנועות דתיות, למרות שרובם היו שומרי מסורת ודת. התנועות הסוציאליסטיות לא היו אטרקטיביות די הצורך בעיני מעפילי צפון אפריקה המסורתיים. מויאל הגדיר את ההשתייכות לתנועות כ"ציד נפשות". 42 הדוח של מויאל לא התייחס למוגרבים ששהו במחנות החורף, ולא לאלה שהעפילו אחרי ספטמבר 1947 – מועד כתיבת הדוח. את ההיבט הפוליטי של חיי המחנות היטיב לתאר יודל דרקסלר, שליח בקפריסין, בכנס שליחים שהתקיים בגבעת ברנר, "היהודים יצאו ממצרים בשבטים, והמעפילים מאירופה יצאו במסגרת מפלגתית". 43 הערה זו לא פסחה על מעפילי צפון אפריקה.

שורות המגנים

אחת ממטרותיה של 'ההגנה' שפעלה בקפריסין במסגרת שורות המגנים, הייתה ההכנה הקדם-צבאית של מעפילים לשירות צבאי במדינה שבדרך. האימונים היו בסיסיים – תרגילי סדר, קרב פנים אל פנים, הליכת זיקית ואימונים בנשק קל שהוברח בידי פעילי ההגנה והפלוגות הימיות (הפלי"ם) לאי-הגירוש. הפעילות בקורסים הייתה גם מסווה להברחת צעירים לארץ ישראל שהצטרפו ל'הגנה' וליפלמ"ח. לפי הערכת 'הוועד למען גולי קפריסין' היו בשליש האחרון של שנת 1948 כ-7,000 איש "באים בחשבון בתור חיילי לחימה ממש". 44 נתוני שורות המגנים במחנות החורף הראו שבמסגרת הקדם-צבאית השתתפו רק 352 מעפילים. המתנדבים נבדקו מבחינה רפואית לבירור מידת התאמתם לגיוס. רק קומץ ממעפילי צפון אפריקה לא התאים לגיוס. 45 על פי התקנון, מי שהשתתף בכל שלבי האימונים היה זכאי לעלות לארץ ישראל בעלייה ב', אך רק עובדי 'שורות המגנים' היו זכאים לעלות בלי תור אם הם שוחררו מעבודתם. 46 לפי המאגר, צפון אפריקאים מעטים השתתפו בפעילות זו, אם כי היו מעפילים צפון אפריקאים שהדריכו ופעלו במסגרת השורות. 47

'יסערי' [ונייה פומרנץ] 48 דיווח, ל'ארנון' [יוסף ברפל ממטה המוסד לעלייה ב' תל אביב] "שמפעל ד' גדל והולך. נגיע אולי לאלף. אך אין לחיות באשליה שאפשר להגיע ליותר במפעל ד' יעלו רק צעירים מחוץ לאנשי 'אקסודוס'". בדיווח של 'טל' [ישראל כרמי ממפקדי ההגנה בצרפת] ל'ארנון' נמסר על 100 עולים מצפון אפריקה שהמתינו לעלייה ארצה עד ל-48.15.5.49 ביוני 1948 התאמנו בין 300-200 צפון אפריקאים במחנות ההגנה "זבולוני" והיו נכונים לעלות ארצה. 50 גם נתונים אלו מעידים שהמוגרבים הגיעו לצרפת בסיוע 'הבריחה' והמתינו לעלייתם ארצה.

באתר 'יזכור' של משרד הביטחון נמצאו 42 שמות צפון אפריקאים שעלו או העפילו לפני קום המדינה, ונפלו במהלך מלחמת העצמאות. מתוכם 13 העפילו בספינות 'לנגב', 'יהודה הלוי', 'כ"ט בנובמבר', 'שיבת ציון' ו'קדימה'. 31 מתנדבי גח"ל ומח"ל אותרו בארכיון צה"ל. שמות מתנדבים

-
- 41 אצ"מ S6/4318. דוח מויאל אלי לראשון לציון מאיר חי עוזיאל. (5.11.47).
- 42 אצ"מ S6/262. דוח אלי מויאל על מחנות קראולוס. (5.9.47).
- 43 אי"ט 1-12/15-2. כנס שליחי קפריסין בגבעת ברנר. (2.10.1964).
- 44 את"ה 14/140. מ' ברכמן, מחנות המעפילים בקפריסין. (19.9.48).
- 45 אצ"מ J21/273-9. רשימת מועמדים לא מתאימים לגיוס. (ללא תאריך). בדפים 10-11 בתיק זה יש רשימה ארוכה של מעפילים שאינם מתאימים לגיוס. 2 מהם היו צפון אפריקאים.
- 46 אצ"מ J21/572-2/23. תקנון עלייה ב'. (13.12.48).
- 47 ריאיון אישי משותף עם יוסי עקריש ואמנון בן שושן. (25.9.15).
- 48 ריבלין. זר לא יבין. כל הכינויים במחקר זוהו בסיוע ספר זה.
- 49 אצ"מ S6/5067. מזכר של 'יסערי' ונייה פומרנץ-הדרי, ל'ארנון', יוסף ברפל וחברים במטה ההגנה. (24.3.48). עלייה ד' הייתה עלייה באמצעות דרכונים מזויפים באחריותה של שולה ארלוזורוב במרסיי.
- 50 אי"ט 2-13/4-19/2. עדותו של אפרים בלוד [שכינויו 'העז'] מפקד מחנה ההגנה.

הופיעו בספרו של יעקב מרקוביץקי שתיאר את פעילותם במסגרת 'הקומנדו הצרפתי', ביניהם לוחם ששירת במחתרת הצרפתית, ובספרו של אורי אבנרי שתיאר את פעילותם בשורות 'שועלי הנגב'. 51

הנרי כהן, צעיר בן 16 חבר תנועת בית"ר באלג'יר, שהעפיל בספינה 'בן הכט' [ולפי המאגר בספינה 'לא תפחידונו' ב"ד] כתב יומן יומי על קורותיו עד לגירושו לקפריסין. במשך שנה וחצי הוא היטלטל מאלג'יר לצרפת וחזרה לאלג'יר ושוב לצרפת בדרך לפלשתינה-א"י. למסעו הצטרפו שני קרובי משפחה שאחד מהם מרסל כהן, שירת 'בלגיון הזרים' בהודו סין. לפי היומן, הוא הפליג איתם בספינה ארצה וגורש לקפריסין וכאן נקטע היומן. 52 ניתן להניח, שהנרי הצעיר הושפע מקרוב משפחתו ששירת 'בלגיון הזרים' להצטרף להגנה על המולדת. סיפורו משמש עדות לשאיפה לעלות ארצה לאו דווקא ממניעים 'משיחיים' אלא אידיאולוגיים.

הסיפור 'אחד מארוקני', שכתב גדעון שמר על מחלקת חיילים שהונהגה בידי טוראי אלברט אלחדיף מתמצת את דמות החיילים הצפון אפריקאים, "שלושים בחורים עליזים ממרוקו, שלושים גולגולות מבהיקות שיער, מחמת חצי בקבוק בריליינטיין [...] אף שהצטיינה מחלקת המארוקנים במהלך האימונים הנה מפקדיה פקפקו בכשרה הקרבי [...] לקרב עצמו הם הופיעו ונלחמו כראוי [...] שמר שאל כלום יש להם תקנה? למרוקאנים אלה". 53

המעגל השלישי עסק במיקומם של מעפילי צפון אפריקה בקפריסין, היכרותם והתאקלמותם בחיי המחנות. הם שוכנו בעיקר במחנה קיץ 55; נולדו להם ילדים בקפריסין; הם הועסקו בעיקר בנוטרות; מיעוטם השתלם בסמינר בית רוטנברג שהופעל בידי הגויינט; הם נחשפו לקואופטציה פוליטית והצטרפו למפלגות שפעלו בקפריסין; רובם השתייכו לפוהמ"ז; מעטים השתתפו בשורות המגינים.

מקורות ביבליוגרפיים

ארכיונים

איי"ט – ארכיון יד טבנקין.

אצ"ד – ארכיון ציונות דתית, בר-אילן.

א"צ – ארכיון צה"ל.

אצ"מ – הארכיון הציוני המרכזי. (CZA)

אק"ד – ארכיון הקיבוץ הדתי, יבנה.

את"ה – ארכיון לתולדות ההגנה.

אתע"ל – ארכיון תנועת העבודה החלוץ ומכון לבון.

ISA א"מ – ארכיון המדינה.

ארכיון הגויינט: – AJJDC תיקי קפריסין 1945-1949. AJJDC תיקי גינבה.

הארכיון הציוני המרכזי – החטיבות: לשכת העלייה חיפה ותל אביב, S3 המחלקה לארגון 5, S המחלקה לעלייה, S6 המחלקה לענייני היהודים במזה"ת 20, S המחלקה המדינית 25, S המחלקת הנוער והחלוץ 32, S המאבק ברוויזיוניסטים 44. S תנועת הפוהמ"ז 55, S דוחות סטטיסטיים 75, S מדור שליחים '86. S מחנות גולי קפריסין. '21J משרדי הסוכנות היהודית בפאריס 10, L המחלקה לילדים ונוער 75. L

הארכיון לתולדות ההגנה: עדויות של שליחים, מפקדי ספינות מלווי וגדעונים לפי ספינות מעפילים מצפון אפריקה: יהודה הלוי-14/233, שיבת ציון-14/295, הפורצים-14/219, לנגב-14/245, לקוממיות-14/247, המעפיל האלמוני-14/276, יחיעם-14/259, לא תפחידונו-14/240,

51 מרקוביץקי. גחלת לוחמת; אבנרי. אופטימיסט. עמ' 229 ו-309.

52 איי"ט 13-2-2/35/7. יומנו של הנרי כהן מעפיל בספינה 'לא תפחידונו'. אם כי במקום אחר הוא נרשם כמעפיל ב'בן הכט'.

53 שמר. אחד מארוקני. עמ' 73-82.

טירת צבי-14/229, כ"ט בנובמבר-14/270, משמר העמק-14/263, שבתאי לוזיינסקי-14/263. עדויות פעילים: ארזי יהודה, סאם אביטל, אלי אוחיון, אביגור שאול, יאני אבידוב, יגאל כהן, אפרים בן-חיים (פרידמן).

אצ"ד – ארכיון הציונות הדתית, בר-אילן: תיקים: 4/33, 7/240-239, 665/14.

אק"ד – ארכיון הקיבוץ הדתי: תיקים: 49/28, 49/285, 49/289, 48/283, 48/285, 47/48.

ארכיון יד טבנקין: עדויות של שליחים ותיקי העפלה מצפון אפריקה

ארכיון תנועת העבודה החלוץ ומכון לבון: חטיבה צפון אפריקה וצרפת.

המכון ליהדות זמננו: המרכז לתיעוד בעל פה, עדויות של פעילים בעלייה ב'.

ארכיון המדינה: תיקי ספינות מעפילים ורשימות עולים ISA1/15492/1-5

עיתונות: 'הצופה'. ראיון עם פליט. (7.2.44); 'העולם'. י"ז סיון, תש"ז. (5.6.47); 'זרעים'. גיליון ז-ח, שנה 2. ניסן-אייר, תש"ז. (4.7.47); 'זרעים'. גיליון א', שנה 10. תשרי, תש"ה; 'חרות'. האינצידנט המרוקני (7.8.1959); 'הבוקר' מרד קפריסין (14.11.48); 'משמר' אי שחרור חיבי גיוס (16.7.48); 'הארץ' (14.7.48).

עיתונות על ספינות מעפילים: 'המעפיל האלמוני': 'הבוקר'. (18.2.47); 'הארץ'. (19.2.47); 'ידבר'. (18.2.47). 'יהודה הלוי': 'משמר'. (2.6.47); 'קול העם'. (1.6.47); 'העולם'. י"ז סיון, תש"ז. (5.6.47).

ראיונות אישיים:

אזולאי, משה – 'יהודה הלוי, בית שמש. 28.8.1984.

ביטון, אליהו – 'יהודה הלוי', ירושלים. ינואר 1983. שאלות ותשובות 1988-1984.

בן-שושן, אמנון (בן סוסן אדמונד) – 'לנגב', קיבוץ מעגן. 22.7.2013, 28.2.2015.

בן-שושן, אמנון ועקריש, יוסף – ריאיון משותף, קריית שמונה. 25.9.2015.

חרקובסקי-חורב, ישראל – מפקד ספינת המעפילים 'יהודה הלוי', קיבוץ שדות ים. 21.11.1984.

כהן, גד – 'יהודה הלוי', אופקים. 23.1.1985.

סנש חיים, (מישו) – מלווה הספינה 'חיים'. קיבוץ מעגן. 29.3.2013, 1.6.2013.

עקריש, יוסף – 'המעפיל האלמוני', קריית שמונה. 26.2.2015.

פרנקו-כהן, נדיה – פעילה בתנועת 'דרור', תוניס, קיבוץ רגבים. 22.3.2016.

פרץ, ז'ק-יעקב – 'יהודה הלוי', מושב רינתיה. 18.9.1984.

ביבליוגרפיה

אביגור, שאול. לסיכומו של מפעל ההעפלה. בתוך: אביגור, שאול (עורך). עם דור ההגנה-פרשיות ודמויות. עמ' 31-51. הוצאת מערכות. תל-אביב. תשי"א.

אביזוהר, מאיר. ביקור בן גוריון במחנות העקורים ותפיסתו הלאומית בתום מלחמת העולם השנייה. עמ' 253-271. בתוך: פינקוס, בנימין (עורך). יהדות מזרח אירופה בין שואה לתקומה 1944-1948. אוניברסיטת בן גוריון. באר-שבע. 1987.

אביטבול, מיכאל. הפעילות הציונית בצפון-אפריקה עד סוף מלחמת העולם השנייה. פעמים, 2, תשל"ט. עמ' 65-91.

אבנרי, ההסתדרות הציונית - אבנרי, יצחק. ההסתדרות הציונית והעלייה הבלתי לגאלית לא"י מראשית הכיבוש הבריטי ועד סוף מלחמת העולם השנייה. חיבור לקבלת תואר דוקטור. אוניברסיטת תל-אביב. 1979.

אבנרי, יצחק. מרד העלייה. תוכניתו של בן-גוריון לעליה בלתי לגלית. קתדרה, 44. תמוז. תשמ"ז.

- אבנרי, ל' אריה. המאבק בספר הלבן והקמת המוסד לעליה ב'. עמ' 213-245. בתוך: שלמה, דרך. (עורך). שורשים, קבצים לחקר הקיבוץ ותנועת העבודה. יד טבנקין. תל-אביב. 1982.
- אברהמי, חנה. ראשיתה של התנועה הציונית החלוצית בצפון-אפריקה 1943-1948. בתוך שורשים במזרח א', 1986. עמ' 191-240.
- אברמסקי-בליי, עירית. ההכשרה הציונית ג'רבה. בתוך: הרווי, זאב. חזן-רוקס, גלית. סעדון, חיים. ואמנון, שילוח. (עורכים). ציון וציונות בקרב יהודי ספרד והמזרח. משגב ירושלים. ירושלים. תשס"ב. עמ' 475-493.
- אהרני. מטות תרן - אהרני, ראובן. מטות תרן ספינות ההעפלה והרכש לאחר מלחמת העולם השנייה. יד טבנקין. רמת אפעל. 1997.
- אורן, להתחיל אחרת - אורן, מנחם. להתחיל אחרת לחיות אחרת תנועות הנוער במחנות המעפילים בקפריסין 1946-1948. יד טבנקין. רמת אפעל. 1984.
- אורן, מנגד תראה - אורן, מנחם. מנגד תראה את הארץ חינוך הנוער בקפריסין. 'הקיבוץ המאוחד'. תל אביב. תשמ"ה.
- אלרואי. אימיגרנטים - אלרואי, גור. אימיגרנטים ההגירה היהודית לארץ ישראל בראשית המאה ועשרים. יד בן צבי. ירושלים. 2004.
- אלמאליח, אברהם. אפריקה הצפונית בתרבות העברית. עם וספר, אלול תש"ה. עמ' 29-32.
- אלמאליח, אברהם. במחנות המעפילים בקפריסין. הד המזרח, כ"ו שבט, תש"ט. עמ' 11.
- אלמאליח, אברהם. מעפילי צפון אפריקה בקפריסין. הד המזרח, י"ב שבט, תש"ט. עמ' 5.
- אלמאליח, שמואל. מצב החינוך והתרבות בקזבלנקה. עם וספר, אלול תש"ה. עמ' 71-72.
- אלפסי, דוד. כנס על ההעפלה מצפון אפריקה. יד טבנקין. (10.1.82). עמ' 23-24.
- אפרת, אהרן. 'השומר הצעיר' בהכשרה. משולש ההגשמה: הכשרה - עלייה - העפלה. מאסף לחקר העבודה הציונית והסוציאליזם י"ז. תשמ"ז. עמ' 138-148.
- ארצי, יצחק. אפיזודה ושמה מחנות הגירוש בקפריסין (במלאת 35 שנה לנעילת המחנות). משואה י"ב. 1984. עמ' 204-210.
- ארצי, יצחק. יומנה של 'כנסת ישראל'. משואה כ"ה, אפריל 1997. עמ' 158-184.
- בוגנר. אי הגירוש - בוגנר, נחום. אי הגירוש מחנות המעפילים בקפריסין 1946-1948. עם עובד. תל אביב. 1991.
- בוגנר. ספינות המרי - בוגנר, נחום. ספינות המרי ההעפלה 1945-1948. משרד הביטחון ההוצאה לאור. תל אביב. 1993.
- בועז, אריה. שאול, מאירוב (אביגור). התגייסות להצלת היהודים. בתוך: דינה, פורת (עורכת). שואה ממרחק תבוא. אישים ביישוב הארץ-ישראלי ויחסם לנאציזם ולשואה 1933-1948. יד בן צבי. ירושלים. 2009. עמ' 532-533.
- ביטון, שלמה. מאמצים עבריים בקזבלנקה מרוקו. עם וספר, אלול. תש"ו. עמ' 60.
- בלאיס, י"ח. חלוצים מצפון אפריקה בארץ ישראל. הד המזרח, כ"ח. תשרי תש"ו. (5.10.45). עמ' 9.
- בן-אשר. השומר הצעיר במרוקו - בן-אשר, רפאל תולדות השומר הצעיר במרוקו. גבעת חביבה. 1990.
- בן-אשר. השומר הצעיר בתוניסיה - בן-אשר, רפאל. תולדות השומר הצעיר בתוניסיה. גבעת חביבה. 1980.

בן-דוד. חרב בניכר - בן-דוד, יהודה. חרב בניכר מעלילות ה'הגנה' באירופה 1945-1948. משרד הביטחון ההוצאה לאור. תל אביב. 1978.

בן-דוד. ההגנה באירופה - בן-דוד, יהודה. ההגנה באירופה. יד טבנקין. רמת אפעל. 1995.

בן-מלכא. מ"ח. התפתחות העברית בטאנג'יר. עם וספר, אלול, תש"ה. עמ' 67.

בנבסה, אסתר. ציונות ופוליטיקה. מקומית בארצות המזרח. פעמים, 73. 1997/98. עמ' 36-40.

בן-חיים, אפרים. השליחות הארץ ישראלית לצפון אפריקה התקופה הראשונה 1943-1948/9. בתוך: יום עיון ארגון פעילי המחותרת וההעפלה ואסירי ציון בצפון אפריקה. עמ' 4-17. יד טבנקין. רמת אפעל. 1994.

בן חיים (פרידמן), אפרים. ההעפלה מצפון אפריקה, שלוש אוניות. שורשים במזרח א', 1986. עמ' 241-320.

בן חיים, אפרים. שליחות לגולה. בתוך: שליחות לגולה 1948-1948. עמ' 551-554. יד טבנקין. רמת אפעל. 1989.

בן-שמחון, רפאל. עליית יהודי מרוקו לארץ ישראל לא פסקה על אף התנאים הקשים וסכנות הדרכים. במערכה, 260. אוגוסט 1982. עמ' 12-13, 25.

ברד, שלמה. שליחות ושליחים לארצות האסלאם. שורשים במזרח א', 1986. עמ' 145-189.

גולני. הנציב האחרון - גולני, מוטי. הנציב האחרון הגנרל סר אלן גורדון קאנינגהם 1945-1948. עם עובד. תל אביב. 2011.

גרשון, יצחק. העזרה לפליטים יהודים במרוקו במלחמת העולם השנייה. שורשים במזרח ב', 1989. עמ' 288-293.

דומיניץ. עליה והגירה - דומיניץ, יהודה. עליה והגירה בשנות מצוקה ובימי תקומה. מוסד ביאליק. ירושלים. 2000.

דרוזי. פרשת אקסודוס - דרוזי, ז'ק. פרשת אקסודוס באור חדש. עם עובד. תל אביב. 1971.

דרויאן, ניצה. על הציונות בקרב ארצות האסלאם. כיוונים, 28. אוגוסט 1985. עמ' 85-92.

דשן, שלמה. הדתיות של המזרחיים: ציבור, רבנים ואמונה. אלפיים, 9. (1994). עמ' 44-58.

הדר (שכנר), יחזקאל. עם הפעילים והמעפילים של 'החלוץ האחיד'. בתוך: ליבר, רוש. תורי, אברהם. (עורכים). נתיבי הצלה והעפלה המרכז לגולה באיטליה 1944-1948. עמ' 33-34. דפוס סגל. תל אביב. 1984.

הדרי. פליטים מנצחים אימפריה - הדרי, וניה. זאב. פליטים מנצחים אימפריה פרשיות עלייה ב'. 'הקיבוץ המאוחד'. תל אביב. תשמ"ה.

הדרי. המוסד לעלייה ב' - הדרי, וניה זאב. המוסד לעלייה ב' יומן מבצעים, פאריס 1947. אוניברסיטת בן-גוריון. באר שבע. 1991.

הירשברג. יהדות צפון אפריקה - הירשברג, חיים, זאב. יהדות צפון אפריקה. קצין חינוך ראשי, ענף השכלה. תשי"ט.

הירשברג. תולדות היהודים - הירשברג, חיים, זאב. תולדות היהודים - באפריקה הצפונית: התפוצה בארצות המגרב מימי קדם ועד זמננו. מוסד ביאליק, ירושלים, תשכ"ה.

הכהן. תכנית המיליון - הכהן, דבורה. תכנית המיליון תכניתו של דוד בן גוריון לעלייה המונית בשנים 1942-1945. משרד הביטחון, ההוצאה לאור. תל-אביב. 1994.

הכהן. עליית הנוער - הכהן, דבורה. עליית הנוער - 1933-1945. הוצאת ח.מ. מו"ל. 2010.

הכהן, קיבוץ גלויות - הכהן, דבורה (עורכת). קיבוץ גלויות, עלייה לא"י-מיתוס ומציאות. מרכז זלמן שז"ר. ירושלים. תשנ"ח.

הסוכנות היהודית. מכתבי השליחים קפריסין ו'. אדר ב'. ירושלים. תש"ח. עמ' 1-2.

הראל, חיה. קול קורא של הרצל אל יהודי צפון אפריקה. כיוונים, 11-12. דצמבר 1997. עמ' 48-49.

ויינר ועופר. פרשת קלאודובו-שאבאץ - ויינר, חנה. דליה, עופר. פרשת קלאודובו-שאבאץ מסע העפלה שלא הושלם. עם עובד. תל-אביב. 1992.

ויינשטיין. ציונות דתית - ויינשטיין, מנחם. ציונות דתית בשולי ארץ ישראל תנועת תורה ועבודה במחנות המעצר בקפריסין. סביון. תשס"א.

ויץ. מודעות וחוסר אונים - ויץ, יחיעם. מודעות וחוסר אונים מפא"י לנוכח השואה 1943-1945. יד בן צבי. ירושלים. 1994.

וסרשטיין. בריטניה ויהודי אירופה - וסרשטיין, ברנרד. בריטניה ויהודי אירופה 1939-1945. אופקים. עם עובד. תל-אביב. 1979.

זוארץ, פ'. החינוך העברי בטריפולי. עם וספר, אלול, תש"ה. עמ' 71-72.

זרטל, עדית. נפשות נעלמות. המעפילים והמוסד לעליה ב' במאבק להקמת המדינה ולאחריה. הציונות, מאסף ג'. 1989. עמ' 107-126.

זרטל, עדית. בין מוסר לפוליטיקה העלייה הבלתי לגאלית בתפישותיהם של מנהיגי הישוב בין הקונגרס הציוני העשרים לקונגרס הציוני העשרים ואחד. בתוך: שפירא, אניטה. (עורכת). העפלה, מאסף לתולדות ההצלה, הבריחה, ההעפלה ושארית הפליטה. עמ' 87-107. עם עובד. תל אביב. 1990.

זרטל. זהבם של יהודים - זרטל, עדית. זהבם של יהודים. עם עובד. תל-אביב. 1996.

חגיג-לילוף. תחיית התנועה העברית. חגיג-לילוף, יעקב. תחיית התנועה העברית, הציונות והתנועה הציונית בלב, העליות, ההעפלות הבלתי לגאליות וההגירות מלוב 1913-1967. עבודת מ.א. אוניברסיטת בן גוריון בנגב. אוקטובר. 1994.

חגיג-לילוף, יעקב. הקשר בין קהילת יהודי תוניס ובין יהודי לוב בתקופת מלחמת העולם השנייה. כנס יהודי לוב. אוניברסיטת בר אילן. 1998. עמ' 120-122.

חיות, חומה. הכשרה. בתוך: בסוק, משה (עורך). החלוץ הצעיר. עמ' 63. מאסף, עין חרוד. 1944.

חורב. נתיב במים עזים - חורב, שי. נתיב במים עזים ההעפלה החלוצית ביבשה ובים. הוצאת דוכיפת. חיפה. 2012.

חלמיש. אקסודוס הסיפור האמיתי - חלמיש, אביבה. אקסודוס הסיפור האמיתי. עם עובד ואוניברסיטת תל-אביב. תל אביב. 1990.

חלמיש, אביבה. מדיניות העלייה בשנות ה-30. בין "גאולה" ל"הצלה". זמנים, 58. אביב 1997. עמ' 86-99.

חמל, רפאל. בשליחות לגולה. בתוך: שליחות לגולה 1945-1948. עמ' 602-608. יד טבנקין. רמת אפעל. 1989.

חרקובסקי, ישראל. עם אוניית המעפילים הראשונה מצפון מאפריקה. מבפנים, י"ח. חשון תשט"ו. עמ' 273-277.

טוכמן, יצחק. על יחסי שליחים-מדריכים. בתוך: מחנות הגירוש בקפריסין יום עיון לזכרו של מנחם אורן. עמ' 45-46. חוברת ס"ב. יד טבנקין. רמת אפעל. 1986.

יבלונקה. הרחק מהמסילה - יבלונקה, חנה. הרחק מהמסילה המזרחיים והשואה. יד ושם. ירושלים. 2008.

ירושלמי, נחום. הפעולה העברית בטוניס. עם וספר, אלול תש"ה. עמ' 74.

ירקוני. ספינות מעפילים - ירקוני, הלל. ספינות מעפילים מ-א' עד ת' או מ'כוכב' עד 'קרב עמק איילון'. הוצאת גוונים. תל-אביב. 2005.

- ישי, ארנון. 'תנועות נוער' ו'ההכשרה העירונית' בטרופולי בין שמירת מסורת לחילון בהשפעת זרמי ההתיישבות הארץ ישראלים (1943-1948). ממזרח וממערב ח'. 2008. עמ' 259-278.
- כהן, גד. 'חוג בן יהודה'. עם וספר, אוגוסט. תש"ד. עמ' 14.
- כהן, גד. 'מגן דוד' בקזבלנקה. עם וספר, אלול תש"ה עמ' 70.
- כהן. עם שב למולדתו - כהן, יונה. עם שב למולדתו פרקי עלייה תר"צ-תש"ס 1930-1980. הסוכנות היהודית. ירושלים. 1986.
- כהן-צרפתי, רחל. בשליחות לגולה. בתוך: שליחות לגולה 1945-1948. עמ' 592-598. יד טבנקין. רמת אפעל. 1989.
- כרם, יצחק. יוון והעלייה הבלתי לגאלית 1934-1947. שורשים במזרח ד', 1998. עמ' 241-282.
- לבסקי, חגית. עלייה וקליטה ביישוב היהודי לאומיות, הגירה והתיישבות. האם הייתה מדיניות קליטת ציונית. בתוך: בראלי, אבי וקרלינסקי, נחום. (עורכים). כלכלה וחברה בימי המנדט 1948-1918. עמ' 153-177. אוניברסיטת בן-גוריון. באר שבע. 2003.
- לוזון, יהודה. החינוך העברי בטרופולי. עם וספר, אלול תש"ז. עמ' 61.
- ליס, מיכל. היבטים דמוגרפיים על העלייה מצפון אפריקה בתקופת המנדט. בתוך: שטרית, שמעון. (עורך). חלוצים בדמעה פרקי עיון על יהדות צפון אפריקה. עמ' 123-128. עם עובד. תל-אביב. 1991.
- ליס, מיכל. ממרוקו לישראל: העליות לפני קום המדינה (1830-1948). בתוך: שטרית, שמעון. (עורך). חלוצים בדמעה פרקי עיון על יהדות צפון אפריקה. עמ' 110-122. עם עובד. תל-אביב. 1991.
- ליפמן, מוסיח. מחנות המעפילים בקפריסין – ספירת מלאי. קשר, מס' 16. נובמבר 1994. עמ' 118-106.
- לסקר, מ' מיכאל. יהודים מקומיים ופליטים במרוקו הצרפתית ובתוניסיה במלחמת העולם השנייה. פעמים, 114-115, תשס"ח. עמ' 55-105.
- לסקר, מ' מיכאל. ישראל והעלייה - לסקר, מ. מיכאל. ישראל והעלייה מצפון אפריקה 1970-1948. מכון בן גוריון, שדה בוקר. 2006.
- לסקר, מ. מיכאל. תולדות הפעילות הציונית בקהילות היהודיות במרוקו, בתוניס ובאלג'יריה 1897-1947. סקירה חודשית, 8. תשמ"ג. עמ' 9-32.
- לסקר, מ' מיכאל. החינוך היהודי במרוקו. פעמים, 9. תשמ"א, עמ' 78-99.
- מאיר. התנועה הציונית - מאיר, אסתר. התנועה הציונית ויהודי עירק 1941-1950. עם עובד. תל אביב. 1993.
- מכתבי השליחים, קפריסין. מס' ו'. ירושלים, אדר ב' תש"ח. הסוכנות היהודית, המזור לשליחים. (21.11.47). עמ' 1-2.
- מרקוביץקי. גחלת לוחמת - מרקוביץקי, יעקב. גחלת לוחמת גיוס חוץ לארץ במלחמת העצמאות. יד טבנקין. רמת אפעל. 1991.
- מרקוביץקי. 'הרוס הרוס את מחיצת הזרות' על קליטתם של העולים החדשים בצה"ל במלחמת העצמאות. בתוך: עופר, דליה. (עורכת). בין עולים לוותיקים ישראל בעלייה הגדולה 1948-1953. עמ' 142-160. יד בן צבי. ירושלים. 1996.
- נאור. ביס, ביבשה וגם באוויר- נאור, מרדכי. ביס, ביבשה וגם באוויר מבט חדש על העפלה ספרית דקל יהודה. המועצה לשימור אתרים בישראל. 2015.
- נאור, מרדכי. (עורך). עליה ב. עידן, 1. יד בן צבי. ירושלים. 1982.

- נאור. העפלה 1948-1934 - נאור, מרדכי. העפלה 1948-1934. משרד הביטחון ההוצאה לאור. תל אביב. 1981. מהדורה שנייה.
- נוסינוב. ההולכים על המים - נוסינוב, ננה. ההולכים על המים ההעפלה מאיטליה 1945-1948. עבודת מ.א. האוניברסיטה העברית. תשכ"ט.
- סילורה, דוד. ההעפלה מארצות המזרח. בתוך: נאור, מרדכי. (עורך). עליה ב'. עידן. 1, 111-123. יד בן צבי. ירושלים. 1982.
- סימון, רחל. התנועה העברית בלוב. שורשים במזרח ב', יד טבנקין. רמת אפעל. 1989. עמ' 193-182.
- סימון, רחל. 'מחוג ציון' לציונות מגשימה: עליית יהודי לוב. שורשים במזרח ג', 1991. עמ' 351-295.
- סלושץ. נפוצות ישראל - סלושץ, נחום. נפוצות ישראל באפריקה הצפונית: מימי קדם ועד ימינו אלה. ספריית קו לקו. ירושלים. 1946.
- סעדון, חיים. ההעפלה מספאקס לפני קום המדינה. בתוך: שפירא, אניטה. (עורכת). העפלה מאסף לתולדות ההצלה, הבריחה, ההעפלה ושארית הפליטה. עמ' 334-347. אוניברסיטת תל-אביב. תל אביב. 1990.
- סעדון. הציונות בתוניסיה - סעדון, חיים. הציונות בתוניסיה 1918-1948. דיסרטציה האוניברסיטה העברית ירושלים. 1992.
- עדס, אברהם. שליחים לגולת המזרח. הד המזרח, 29.1.43. עמ' 4.
- עופר, דליה. העלייה, הגולה והיישוב. קתדרה, 43. ניסן תשמ"ז. עמ' 67-90.
- עופר, דליה. מדוע נפסקה ומדוע נתחדשה עליה ב' במלחמת העולם השנייה. בתוך: שפירא, אניטה. (עורכת). העפלה, מאסף לתולדות ההצלה, הבריחה, ההעפלה ושארית הפליטה. עמ' 187-210. עם עובד. תל-אביב. 1990.
- עופר. בין עולים לוותיקים - עופר, דליה. (עורכת). בין עולים לוותיקים ישראל בעלייה הגדולה 1948-1953. יד בן צבי. ירושלים. 1996.
- עופר, תהילה. מול השער הנעול של פלשתינה-א"י. הירדן, 221. 2006. עמ' 19.
- עם וספר. חידוש הקשר עם אפריקה הצפונית. תמוז, תש"ג. עמ' 13.
- עמאר, מאיר. הצלחת הפעולה העברית. עם וספר, אלול תש"ה. עמ' 72.
- פומרנץ. יציאת אירופה - פומרנץ, וניה (זאב, הדר). יציאת אירופה ליום קיבוץ גלויות. שירות התרבות של צה"ל. תש"ט.
- פינגרהוט, א' הלוי. מצב העברית באלג'יר. עם וספר, אלול תש"ה. עמ' 71.
- פריג'יה, זוארץ. החינוך העברי בטריפולי. עם וספר, אלול תש"ה. עמ' 75-76.
- פרץ, י"ס. הוראת השפה העברית בסאפקס (טוניסיה). עם וספר, אלול תש"ו. עמ' 61.
- צבי. הארגון הציוני במרוקו - צבי, יהודה. הארגון הציוני במרוקו בשנים 1940-1948. חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית ירושלים. תשמ"א.
- צבי, יהודה. תחייה עברית וחלוציות במרוקו בשנים 1943-1948. בתוך: בן-עמי, יששכר. (עורך). מחקרים בתרבותם של יהודי צפון אפריקה. עמ' 344-357. הוצאת ועד עדת המערבים. ירושלים. תשנ"א.
- צור, ירון. השפעת המצב הקולוניאלי על התפתחות הפעילות הציונית בצפון אפריקה בין שתי מלחמות העולם. יהדות זמננו, 4. תשמ"ח. עמ' 123-136.
- צור, ירון. אימת הקרנבל - 'המרוקנים' והתמורה הבעיה העדתית בישראל הצעירה. אלפיים, 19, 2000. עמ' 126-164.

- צור, ירון. הבעייה העדתית. עמ' 101-124. בתוך: צמרת, צבי ויבלונקה, חנה. (עורכים). העשור השני תשי"ח - תשכ"ח. יד בן צבי, ירושלים, 2008.
- צור, ירון. העלייה מארצות האסלאם. עמ' 57-82. בתוך: צמרת, צבי ויבלונקה, חנה. (עורכים). העשור הראשון תשי"ח - תשי"ח. יד בן צבי, ירושלים, 1991.
- צור, קהילה קרועה - צור, ירון. קהילה קרועה יהודי מרוקו והלאומיות 1943-1954. עם עובד. תל אביב. 2002.
- צחור, זאב. שארית הפליטה כגורם פוליטי. בתוך: מחנות הגירוש בקפריסין יום עיון לזכרו של מנחם אורן. חוברת ס"ב. עמ' 23-30. יד טבנקין. רמת אפעל. 1986.
- צחור, זאב. החזון והחשבון - צחור, זאב. החזון והחשבון - בן גוריון בין אידיאולוגיה לפוליטיקה. ספריית פועלים. תל אביב. 1994.
- קניאל, יהושע. ממדי הירידה מהארץ בתקופות העלייה הראשונה והשנייה (1882-1914). קתדרה, 79. עמ' 115-138. 1994.
- קסטל, קלב. שליחותי באפריקה הצפונית. שורשים במזרח א'. 1986. עמ' 321-361.
- קסטל, קלב. בשליחות לגולה. עמ' 555-581. בתוך: שליחות לגולה 1945-1948. יד טבנקין. רמת אפעל. 1989.
- רב שיח: הגנה יהודית בארצות צפון אפריקה. יד טבנקין. רמת אפעל. 1984.
- רוזנברג, שלום. הזיקה לארץ ישראל בהגות היהודית - מאבק השקפות. דיון ביד בן צבי. קתדרה, 4. יולי 1977. עמ' 148-175.
- רוזנפלד, אלכסנדר. היהדות הספרדית במערכה העברית. עם וספר, תש"ד. עמ' 11-13.
- ריבלין. זר לא יבין - ריבלין, גרשון ועליזה. זר לא יבין. כינויי סתר בישוב היהודי בארץ ישראל. מערכות. תל אביב. 1988.
- שוראקי. קורות היהודים - שוראקי, אנדרי, נתן. קורות היהודים צפון אפריקה. עם עובד. תל אביב. 1975.
- שטרית, יוסף. מודעות חדשה לאנומליות וללשון - ניצניה של תנועת השכלה עברית במרוקו בסוף המאה הי"ט. בתוך: שטרית, יוסף וצבי, יהודה (עורכים). מקדם ומים ב'. עמ' 130-168. תשמ"ו, אוניברסיטת חיפה.
- שילה, מרגלית. עליית המונים או עליית נבחרים? היחס לעולים בימי העלייה הראשונה והעלייה השנייה. בתוך: הכהן, דבורה. (עורכת). קיבוץ גלויות, עלייה לא"י - מיתוס ומציאות. עמ' 107-130. מרכז זלמן שזר. ירושלים. תשנ"ח.
- שמלץ, עוזיאל. בעיות מושגיות במחקר של עדות ישראל. פעמים, 65. תשנ"ג. עמ' 125-139.
- שמלץ, עוזיאל. העלייה ההמונית מאסיה ומצפון אפריקה: היבטים דמוגרפיים. פעמים 39. 1989. עמ' 15-63.
- שניבאום. התנועה הרביזיוניסטית - שניבאום, אבי. התנועה הרביזיוניסטית וההעפלה 1932-1940. רובינזון בע"מ. תל אביב. 1988.
- שערי. גירוש קפריסין - שערי, דוד. גירוש קפריסין 1946-1949. ההעפלה, המחנות וחברת המעפילים. הספרייה הציונית. ירושלים. תשמ"א.
- שערי, דוד. מאפייני חברת המעפילים במחנות הגירוש בקפריסין. חמישים שנה להקמת מחנות הגירוש למעפילים בקפריסין, אוגוסט 1946 - פברואר 1949. משואה, כ"ה. 1997. עמ' 48-62.
- שערי, דוד. הנוער הציוני במחנות הגירוש בקפריסין. משואה, ל'. 2002. עמ' 261-279.
- שקי, יצחק. על יהדות צפון אפריקה והשפה העברית תמוז תש"ג. עם וספר, עמ' 5-11.

שרביט. הנוער בעלייה - שרביט, יוסף. הנוער בעלייה – תנועת שרל נטר. משרד הביטחון ההוצאה לאור. תל אביב. 2000.

שרף, מיכל. הפעילות הציונית בעיר נאבל בתוניסיה בראשית המאה ועשרים. מהות, כתב עת ליצירה יהודית 24. 2002. עמ' 137-146.

תנועות הנוער במחנות המעפילים בקפריסין 1946-1948. יד טבנקין. רמת אפעל. 1984.

Hadari, & Tschor. Voyage to Freedom - Hadari, Venia. Zeev. & Tschor, Zeev. Voyage to Freedom. An Episode in the Illegal Immigration to Palestine. Valentine Mitchell Press. 1985.

Hadari. Second Exodus - Hadari, Venia. Zeev. Second Exodus - The Full Story of Jewish Illegal Immigration to Palestine 1945-1948. Valentine Mitchell Pub. London. 1991.

Meir-Glitzstein. From Eastren Europe - Meir-Glitzstein, Esther. From Eastren Europe to the Middle East: The Reversal in Zionist policy vis-à-vis the jews of Islamic countries. The Journal of Israeli History. Vol. 20, No.1 (Spring 2000) pp.2 4-48.

Toledano. Une Histoire de Familles - Toledano, Josef. Une Histoire de Familles.- Les Noms de Famille Juifs D'Afrique du Nord des Origines a Nos Jours. Editions Ramotal. Jerusalem. 1998

אינטרנט

לפידות, יהודה. העלייה הבלתי לגאלית, לידתה של מחתרת. אתר דעת, www.daat.ac.il. הרצוג. (15.1.14).

יומנים וספרי זיכרונות:

אבוטבול. שני אחים בסאפי - אבוטבול, יהודה. שני אחים בסאפי ילדות בצל מלחמת העולם השנייה. ללא ציון הוצאה. 2006.

אבידוב. נתיבים נעלמים - אבידוב, יאני. נתיבים נעלמים העפלה במחתרת, במדבר ובים. עם עובד. תל אביב. תשס"ו.

אביטל. למען אחיי ורעיי. אביטל, רפאל. למען אחיי ורעיי. הוצאת קווים אישיים. תל אביב. 2009.

אבנרי, אופטימיסט - אבנרי, אורי. אופטימיסט. כרך א'. ידיעות אחרונות. תל אביב. 2014.

אבריאל. פתחו שערים - אבריאל, אהוד. פתחו שערים. מעריב. תל אביב. 1976.

אוחיון, פרק עלום - אוחיון, אלי. פרק עלום בתולדות יהודי מרוקו במאה העשרים. תרגמה מצרפתית בת-עדה חגית. הוצאת גמא, 2017.

אורבך וקרן, אורבך, אלימלך אפרים - חנה אורבך ורחל קרן (עורכות). יומנו של רב ארץ ישראלי בצבא הבריטי: רשימות בימי מלחמה. תש"ב-תש"ד, 1942-1944. משרד הביטחון ההוצאה לאור. תל אביב. 2008.

איזיק, דוד. 'משמר העמק'. בתוך: ינאי, שמואל. אלמוג, יוסף. (עורכים). השערים הפתוחים אסופת זיכרונות העפלה 1945-1948. עמ' 68. פל"ים. מהדורה שנייה. תל אביב. תשס"א.

אליאב. הספינה אולואה - אליאב, אריה (לובה). הספינה אולואה סיפורו של ארטור. עם עובד. תל אביב. 1977.

אלמוג, יוסקה. 'הנחשון/קסטל'. עמ' 75. בתוך: ינאי, שמואל ואלמוג, יוסף. (עורכים). השערים הפתוחים אסופת זיכרונות העפלה 1945-1948. פל"ים. מהדורה שנייה. תל אביב, תשס"א.

בועז, אריה. עלום ונוכח בכל- בועז, אריה. עלום ונוכח בכל. סיפור חיו של שאול אביגור. ההוצאה לאור משרד הביטחון. 2001.

- בן-המוזג. ממרוקו לישראל - בן-המוזג, חיים. ממרוקו לישראל סיפורו של מעפיל בלתי לגאלי באוניה 'יהודה הלוי'. הוצאת עידן חדש. נתניה. 1998.
- בן-הרוש. שורשים - בן-הרוש, אליהו. שורשים תולדות משפחת בן הרוש. כפר חב"ד. ללא ציון שנה.
- בן-ציון, יעקב. 'לקוממיות'. בתוך: ינאי, שמואל ואלמוג, יוסף. (עורכים). השערים הפתוחים אסופת זיכרונות העפלה 1948-1945. עמ' 138. פל"ים. מהדורה שנייה. תל אביב, תשס"א.
- בן-שמחון. המהלכים על המים - בן-שמחון, גבריאל. המהלכים על המים. הקיבוץ המאוחד. תל אביב. 1997.
- בראגינסקי. עם חותר אל החוף - בראגינסקי, יהודה. עם חותר אל החוף. 'הקיבוץ המאוחד'. תל אביב. תשכ"ה.
- בר-גורא, נפתלי. יומן צפון אפריקה. שנתון 'הצופה'. תשי"ג אדר. עמ' ש"ג-שנ"ו.
- ברמן. אוניות המלחמה של המעפילים - ברמן, אריה. אוניות המלחמה של המעפילים. אריה ניר. תל אביב. 2009.
- גויטע, יוסף. קטעים מיומן ההכשרה בטרופולי מיום יסודה ועד סגירתה (פרעות 1948). בתוך: רובין, בן-ציון. (עורך). לוב הדים מן היומן פרק בפעילות הציונית של יהודי לוב. עמ' 131-190. האגודה למורשת יהדות לוב. ירושלים. 1988.
- גפן, בני. 'הברק'. בתוך: ינאי, שמואל ואלמוג, יוסף. (עורכים). השערים הפתוחים אסופת זיכרונות העפלה 1948-1945. עמ' 169. פל"ים. מהדורה שנייה. תל אביב, תשס"א.
- גפן, בני. 'משמר העמק'. בתוך: ינאי, שמואל ואלמוג, יוסף. (עורכים). השערים הפתוחים אסופת זיכרונות העפלה 1948-1945. עמ' 69. פל"ים. מהדורה שנייה. תל אביב, תשס"א.
- גרינפלד. הצי הסודי - גרינפלד, מורי. הצי הסודי של היהודים (1946-1948). הוצאת גפן. ירושלים. 1994.
- דובקין. העלייה וההצלה - דובקין, אליהו. העלייה וההצלה בשנות השואה. ערכים - ספריית מדריכים. ט"ז. ראובן מס. ירושלים. הסוכנות היהודית. תש"ו.
- דיין. עושים מדינה - דיין, דודו (עורך). עושים מדינה. ההוצאה לאור משרד הביטחון. תל אביב. 1991.
- דרור, יוסף. 'המעפיל האלמוני'. בתוך: ינאי, שמואל ואלמוג, יוסף. (עורכים). השערים הפתוחים אסופת זיכרונות העפלה 1948-1945. עמ' 196. פל"ים. מהדורה שנייה. תל אביב, תשס"א.
- הכלפוני, שלום. בליל שמירה. בתוך: חבס, ברכה. (עורכת). שבטים קובץ סיפורים ורשימות של עולים חדשים. עמ' 41-48. עם עובד. תל אביב. תשי"ג.
- הכרמלי. עד עלות השחר - הכרמלי, אליהו (לולו). עד עלות השחר. קריית ספר. ירושלים. תשל"ח.
- הראל, יוסי. ה'אקסודוס'. בתוך: ינאי, שמואל ואלמוג, יוסף. (עורכים). השערים הפתוחים אסופת זיכרונות העפלה 1948-1945. עמ' 223. פל"ים. מהדורה שנייה. תל אביב, תשס"א.
- זילברברג. בשליחות העם - זילברברג, אברהם. בשליחות העם והמדינה. הוצאה פרטית. 1995.
- חבס. הספינה שנצחה - חבס, ברכה. הספינה שנצחה. הוצאת מערכות. תל אביב. תש"ט.
- יציאת אירופה תש"ז - פרשת ההעפלה והגירוש של מעפילי 'אקזודוס' 1947 מסופרת בפי ילדי דרור ומדריכיהם. מרכז דרור מינכן. תש"ח. (ללא שם כותב או עורך).
- יקותיאלי. בחבלי העלייה והקליטה - יקותיאלי, ישראל. בחבלי העלייה והקליטה. ספריית הפקיד. תל אביב. 1963.
- כהן. ברוח סערה - כהן, אדיר (עורך). ברוח סערה פרקים מחייו ומפעלו של יהודה ארזי. מוזיאון צה"ל. ירושלים. 1966.

כהן. אלון בסער - כהן, אדיר. אלון בסער עלילות רכש ופרקי העפלה. הוצאת מילוא בע"מ. הדפסה שנייה. תל אביב. 1973.

כהן-פרנקו. בדרך שלי- כהן-פרנקו, נדיה. בדרך שלי. דוקטורי. רעננה. 2009.

כהן. תנועת 'צעירי ציון'-דרור' - כהן, רחל. תנועת 'צעירי ציון'-דרור' בצפון אפריקה. יובל שנים 1943-1993. המרכז לחינוך ותרבות. הסתדרות העובדים הכללית. תל אביב. 1993.

כהן, רחל, בריק, עדה, דרום, יואל ושחר, גד. (עורכים). תנועת 'צעירי ציון'-דרור' עדות וסיפור גרעיני הגשמה ופרשיות. המרכז לחינוך ותרבות, ההסתדרות העובדים הכללית. תל אביב. 1994.

כחלון. ההעפלה מלוב - כחלון, חיים. ההעפלה מלוב סיפור הגבורה של יהודי לוב ומאבקם לעליה ארצה. הוצאת המחבר. תשנ"ט.

כלפון-פוני. את אחי - כלפון-פוני, שלום. את אחי אנוכי מבקש. הוצאת אופיר. יהוד. 2012.

כרוז. האיש בעל שני הכובעים - כרוז (קראוס), יעקב. האיש בעל שני הכובעים זיכרונותיו של בכיר במוסד. משרד הביטחון הוצאה לאור. תל אביב. 2003.

לוי. עליתי מספציה - לוי, יצחק. עליתי מספציה. עם עובד. תל אביב. תש"ז.

מוסנזון. מכתבים מן המדבר - מוסנזון, משה. מכתבים מן המדבר. ההסתדרות הכללית של העובדים בישראל. 'הקיבוץ המאוחד' תל אביב. 1965.

מיליקובסקי. צף על עקבותיו - מיליקובסקי, זאב. צף על עקבותיו סיפורה של קבוצת מעפילים. הוצאת תמוז-אומני. תל אביב. 1989.

מימון, יוסף. תולדות ההעפלה. בתוך: חגיגה-לילוף, יעקב. (עורך). תולדות יהדות לוב, מראשית ההתיישבות היהודית בלוב ועד עלייתם וקליטתם בארץ. עמ' 263-268. הארגון העולמי של יהודים יוצאי לוב. אור יהודה. 2000.

סוכרי. בנגאזי-ברגן בלזן - סוכרי, יוסי. בנגאזי-ברגן בלזן. עם עובד. תל אביב. 2013.

סרני. ספינות ללא דגל - סרני, עדה. ספינות ללא דגל. עם עובד, תל אביב, תשל"ה.

פבי, גבי. 'מולדת' וארבע החירויות'. בתוך: ינאי, שמואל ואלמוג, יוסף. (עורכים). השערים הפתוחים אסופת זיכרונות העפלה 1945-1948. עמ' 148. פל"ם. מהדורה שנייה. תל אביב, תשס"א.

פדלון, צ. אדאדי. עליה ב. עמ' 269-274. בתוך: חגיגה-לילוף. (עורך). יעקב. תולדות יהדות לוב, מראשית ההתיישבות היהודית בלוב ועד עלייתם וקליטתם בארץ. הארגון העולמי של יהודים יוצאי לוב. אור יהודה. 2000.

פור. אל החוף הנכסף - פור, דוד. אל החוף הנכסף. בית לוחמי הגיטאות. 2001.

פרלוב. באים מאהבה - פרלוב, אמירה. באים מאהבה. משרד הביטחון הוצאה לאור. תל אביב. 2006.

קליגר. לחיות בשליחות - קליגר, משה. לחיות בשליחות מבחר דברים ורשימות. 'הקיבוץ המאוחד' יד טבנקין. תש"ם.

קליגר, נח. אלה תולדות נח - קליגר, נח. אלה תולדות נח. האוטוביוגרפיה של נח קליגר. ידיעות אחרונות. תל אביב. 2010.

שוורץ. יציאת אירופה - שוורץ, מאיר. יציאת אירופה תש"ז מעפילי אקסודוס 1947. אות ועד. ירושלים. 2007.

שטיינר. פטריה - שטיינר, א. גרשון. פטריה. עם עובד. תל אביב. 1964.

שילון, מאיר. העלייה מלוב. בתוך: פריגיא, זוארץ. עמישדי, גויטע. צוריאל, שקד. פריגיא, תייר. גבריאל, ארביב. (עורכים). יהדות לוב. עמ' 317-321. הוצאת ועד קהילות לוב בישראל. תל אביב. 1960.

שמר. אחד מארוקני. בתוך: קשת סופרים, ילקוט לדברי-ספרות של סופרים-חיילים. עמ' 73-82.
הוצאת שרות התרבות של צבא הגנה לישראל. תש"ל.

Gues, Arlette. La Passagere de L'Exodus - Gues, Arlette. La Passagere de L'Exodus.
Recite recueilli par Chaapsal. Madeleine. Edition Robert Lafont. Paris. 1978.

Laub, Morris. Last Barrier to Freedom - Laub, Morris. Last Barrier to Freedom . Judah
Magne Museum. Berkley. Cal. 1985